

Р. О. ЮРА

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНУ НАЛЕЖНІСТЬ МЕШКАНЦІВ ДРЕВНЬОГО КОЛОДЯЖИНА

Древньоруські городища, які є одним з головних джерел для вирішення питань, зв'язаних з виникненням та розвитком феодального суспільства і державності у східних слов'ян, до цього часу вивчені ще незадовільно. Про більшість городищ у нас навіть немає найелементарніших відомостей щодо часу їх існування та соціальної належності. Відносно тих городищ, які розкопувались, ми в більшості випадків також не маємо більш-менш задовільних даних про їх планування, оборонні споруди, житла і, насамперед, не маємо комплексного археологічного матеріалу, хоча це відіграє головну роль в з'ясуванні соціальної суті цих пам'яток. Тому археологічне вивчення кожного нового древньоруського городища становить для історичної науки значну цінність.

Серед древньоруських городищ, які вивчались в останні роки на території УРСР, винятковий інтерес становить городище біля с. Колодяжне, Дзержинського району, Житомирської області. Це городище є залишками літописного «города Колодяжьна», щент зруйнованого в 1241 р. татаро-монгольськими полчищами.

Про Колодяжин збереглась лише одна літописна згадка, в якій говориться, що після захоплення Києва Батий «приде к городу Колодяжьну, и постави порока 12 и не може разбити стены, и начат перемолвливати люди; они же, послушавше злого совета его, передашася и сами избити быша»¹.

Життя тут більше не поновлювалось, і в переліку міст Волині XIX ст. Колодяжин вже не згадується². Але пам'ять про Колодяжин довго жила в народі і дійшла до нашого часу в назві села, яке виникло біля городища, що і допомогло ототожнити це городище з літописним Колодяжином.

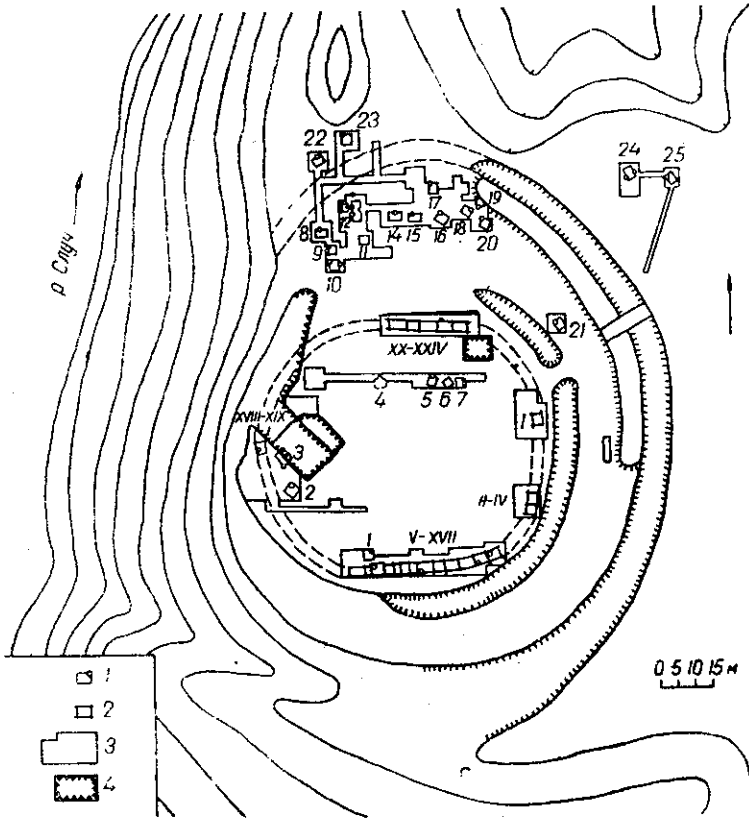
Довгий час місцеположення Колодяжина в літературі зазначалось невірно. Так, вважаючи Кам'янець-Подільський за літописний Кам'янець, ряд дослідників вбачав Колодяжин в с. Ладижин, Тростянецького району, Вінницької області³. Якщо погодитись з таким припущенням, то тоді буде зовсім незрозумілим, чому Батий, який, як зазначає літописець, поспішав з Києва до Володимира, робить незрозумілий гак майже в 300 км — замість того, щоб йти прямо на захід до Володимира,

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб, 1871, стор. 523.

² А. М. Андрияшев, Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. К., 1887, стор. 74.

³ И. Шараневич, История Галицко-Володимирской Руси, Львов, 1863, карта; И. Барсов, Материалы для историко-географического словаря России, т. I, Вильна, 1865, стор. 114; История культуры древней Руси, т. I, М.—Л., 1948, стор. 31, схематическая карта населенных пунктов домонгольской Руси, составленная Б. А. Рыбаковым; В. Т. Пашуто, Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, М., 1950, карта.

він круто повертає на південний захід до Ладжижина і Кам'янця-Подільського і тільки потім звертає на північ до Ізяслава і Володимира. В дійсності шлях Батия з Києва до Володимира проходив значно пряміше, про що може свідчити місцезнаходження сучасних сіл Колодяжного і Кам'янки — літописних Колодяжина і Кам'янця.

План Колодяжинського городища:

1 — житла напівземлянкового типу; 2 — житла-кліті; 3 — розкопки; 4 — котловани. Арабськими цифрами дана нумерація жител напівземлянкового типу, римськими — жител-клітей.

Широке археологічне вивчення Колодяжинського городища проводилось на протязі п'яти літніх сезонів (1948, 1949, 1950, 1952 і 1953 рр.) Волинською експедицією Інституту археології АН УРСР на чолі з науковим співробітником В. К. Гончаровим. За цей час було розкопано близько 4000 м² як городища, так і розташованого біля нього селища¹.

Вибір Колодяжинського городища для детального археологічного вивчення не випадковий. Майже повна відсутність комплексних матеріалів, що висвітлюють життя древньоруських городищ, а також порівняно гарна збереженість культурного шару Колодяжинського городища дозволили зосередитись власне на цій пам'ятці.

Крім того, нам відомі назва городища і час його загибелі, що вдається визначити для пам'яток даної категорії далеко не завжди. Розкопки Колодяжинського городища показали досить яскраву картину життя та загибелі невеликого древньоруського феодального замку.

¹ Попередні наслідки розкопок Колодяжинського городища вже опубліковані: В. К. Гончаров, Древній Колодяжин, Вісник АН УРСР, 1950, № 6; В. К. Гончаров, Древній Колодяжин, КСІИМК, вып. ХІІ, 1951; В. К. Гончаров, Роботи Волинської експедиції 1948 р., АП, т. ІІІ, К., 1952; Р. А. Юра, Исследования Колодяжинского городища, КСИА, т. 4, К., 1955.

Цінність цієї пам'ятки, як історичного джерела, полягає в тому, що наявність повної документації розкопок дає можливість вивчення археологічного матеріалу по житловим і господарським комплексам. Цей археологічний матеріал допомагає розширити наші відомості про стан продуктивних сил і техніки матеріального виробництва, класово-майнові відносини, рівень культури та побут древньоруського населення.

Колодяжинське городище розташоване на правому корінному березі р. Случі, який має висоту біля 40 м. Форма городища близька до овала розмірами 150 × 120 м. З напільного боку воно укріплене двома ровами і валами, з боків городище захищають глибокі і широкі яри. Разом з валами і ровами площа городища дорівнює приблизно 1,5 га (рисунок).

Ширина зовнішнього рову становить 6—7 м, а його первісна глибина дорівнювала біля 3,7 м. В 12 м від підніжжя зовнішнього валу розташований внутрішній рів глибиною 2,5 м, шириною 8 м. За цим ровом знаходився внутрішній вал, від якого збереглося лише незначне валоподібне підвищення шириною 5—7 м.

Найбільшу товщину культурний шар мав по самому краю городища, де він місцями досягав 1,3 м; в напрямку до центра городища товщина культурного шару поступово зменшувалась. Як з'ясувалось, така стратиграфія пояснюється тим, що саме по краю городища розташовувались залишки деревоземляних конструкцій фортифікаційно-житлового призначення, а посеред городища знаходилося, так би мовити, велике подвір'я.

Залишки дерев'яних конструкцій, знайдені під масивним шаром лесу, що перекривав стелю клітей, являли собою прямокутні зруби, які тягнулись по колу вздовж всього краю площадки городища, перериваючись тільки на місці в'їзда на городище, де, можливо, була брама. Система дерев'яних споруд складалася з двох рядів: зовнішнього і внутрішнього. Зовнішній ряд являв собою наче єдину споруду, розділену поперечними стінами на окремі кліті. Кліті внутрішнього ряду примикали до зовнішніх клітей тільки в окремих місцях, з неоднаковими інтервалами.

Таким чином, основний фортифікаційно-житловий комплекс Колодяжинського городища був конструктивно зв'язаний і будувався одночасно.

Про житлове призначення клітей зовнішнього ряду свідчать знайдені в них печі, речовий матеріал, а також скелети людей, що загинули тут під час битви і пожежі. Деякі з клітей використовувались одночасно і як майстерні, про що говорять зустрінуті тут знаряддя праці та відходи виробництва, заготовки сировини і готова продукція. Кліті внутрішнього ряду призначались, можливо, лише для господарських потреб. В них були виявлені у великій кількості кістки свійських тварин і побутові речі, причому в жодній з них не знайдено залишків печей.

Завдяки відносно добрій збереженості нижніх частин стін клітей зовнішнього ряду вдалось реконструювати не тільки будову окремих клітей, а й планування всього житлово-господарського комплексу в цілому.

Всі кліті зовнішнього ряду побудовані з дубових колод діаметром біля 0,2 м. Кінці поперечних колод виступали за лінію поздовжніх стін приблизно на 0,3—0,4 м. Колоди поздовжніх стін з'єднувались одна з одною по довжині шляхом врубки їх «внахлестку» в поперечні стіни конструкції. За своїми розмірами кліті зовнішнього ряду не однакові. Більшість з них мала довжину 3,5—3,6 м. Деякі зруби являли собою невеличкі приміщення довжиною всього біля 2 м, в той час як довжина окремих клітей досягала 5 м. Ширина всіх клітей майже скрізь однакова і дорівнювала в середньому 3,2 м. В двох клітях на внутрішній поверхні стін знайдені залишки глиняної обмазки з слідами побілки.

Долівки у всіх житлах глинобитні. В зв'язку з тим, що верхні частини клітей не збереглися, їх висоту, а також будову дверей та вікон простежити не вдалось. Не виключена можливість, що між собою сполучались не тільки кліті зовнішнього і внутрішнього рядів, а й окремі житла зовнішнього ряду. Про це може свідчити хоча б той факт, що печі були не в усіх житлових клітках. По відношенню до дверей печі розміщувались, як правило, в правому задньому кутку клітей і були повернуті челюстями до входу. Печі були двох типів — сферичні глинобитні і кам'янки. В двох клітках знаходилось по дві печі.

Звертають на себе увагу великі зернові ями грушовидної форми, які були викопані в долівках двох клітей. В більшості клітей великі скупчення обгорілого зерна знайдені прямо на долівках біля однієї із стін, що може свідчити про наявність спеціальних засік.

Будь-якої певної закономірності в чергуванні великих і малих клітей, а також клітей з печами і без печей, як це спостерігалось, наприклад, на Райковецькому городищі, тут не простежено. Ця обставина дуже утруднює виділення комплексів, які було б можливо приурочити до житлово-господарчих одиниць, що належали окремим родинам.

Всього було розкопано 24 житлові кліті. Виходячи із розмірів периметра городища і приймаючи 3,5 м за середню довжину кліті, можна припустити, що всього на Колодяжинському городищі було близько 70 житлових клітей.

Розміщення жител в середині земляного валу було викликано як фортифікаційними, так і господарчими потребами — житла, які знаходилися під прикриттям валу, було значно важче зруйнувати або підпасти під час воєнних дій, а вільне від будівель внутрішнє подвір'я городища дозволяло розмістити тут в разі потреби велику кількість людей, худоби і продовольчих запасів. Крім того, перекриті земляним насипом вала житла-кліті добре зберігали тепло взимку.

Цікаво зазначити, що розташування жител по краю городища було характерним і для більш ранніх часів. Прикладом такого планування може бути відоме Єкімауцьке городище, що датується IX—XI ст., де житла розташовувались по колу біля валу, а в центрі була вільна від жител площа¹.

Таке планування феодальних садиб, як найбільш раціональне, існувало не тільки в древній Русі, але було типовим і для середньовічних країн Західної Європи. Так, з трактату Петра Кресценція «Про користь сільського господарства», який був опублікований в 1305 р., ми дізнаємось про будову італійських феодальних маєтків. Петро Кресценцій пише, що житла челяді і господарські будівлі розміщувались біля валу, що оточував двір феодала, який всередині був незабудованим — тут знаходилось лише житло власника маєтку².

Поки що житла-кліті зустрінуті лише на чотирьох південноруських городищах — Колодяжинському, Райковецькому, I Городському і на городищі біля с. Воїнська Гребля, Градизького району, Полтавської області, що є залишками літописного Воїня. Житла-кліті були не особливим типом зрубного наземного житла, а тільки дотепним використанням дерев'яних конструкцій, що розміщувались в середині валів, так званих городен, або тарас, відомих на Русі ще в X ст.

На Колодяжинському городищі знайдено також залишки жител напівземлянкового типу. Сім з них знаходилось на внутрішньому подвір'ї городища, недалеко від клітей; чотирнадцять напівземлянок роз-

¹ Г. Б. Федоров, Славяне Поднепров'я, зб. «По следам древних культур, Древняя Русь», М., 1953, стор. 142.

² А. И. Хоментовская, О выгодах сельского хозяйства Петра Кресценция, Агркультура в памятниках западного средневековья, Переводы и комментарии, М.—Л., 1936, стор. 300.

міщувалось на площадці городища між зовнішнім і внутрішнім валами. Більшість напівземлянок мала прямокутну форму розмірами 3×3,5 м і була заглиблена в материк від 0,5 до 1 м. По кутках заглибленої частини жител простежені ямки від стовпів, що входили в конструкцію стін і підтримували покрівлю. В окремих житлах вдалось простежити входи, вирізані в одній із стін, інколи східчасті. У внутрішній конструкції напівземлянок часто застосовувались врізи в материк, які використовувались для лежанок і підставок для печей. Характерною особливістю більшості жител є господарські ями, а також відсутність передпечних ям. Печі в напівземлянках виключно глинобитні. В двох житлах знаходилось по дві печі. Деякі напівземлянки, так само, як і окремі кліті, використовувались одночасно і як майстерні, про що свідчать знайдені в них відходи виробництва і ремісничі знаряддя праці.

На селищі, яке розташоване біля городища, відкрито всього чотири житла напівземлянок типу, що не дозволяє визначити його розміри і густоту забудови¹.

Майже весь речовий матеріал, здобутий під час розкопок Колодяжинського городища, було знайдено на долівках клітей та напівземлянок, що дає змогу скласти уявлення про майновий стан і соціальну приналежність їх мешканців.

Знайдені в більшості жител та господарських приміщень сільсько-господарські знаряддя, запаси зерна, жорна та кістки домашніх тварин свідчать про те, що основним джерелом існування жителів Колодяжина були землеробство та тваринництво. Археологічний матеріал говорить не тільки про панівне значення землеробства, а й про його досить високий технічний рівень. Так, про розвинуте орне землеробство свідчить перш за все застосування для обробітку землі удосконалених дерев'яних рал і плугів, робочими частинами яких були залізні наральники і лемеші. Наші знахідки представлені одним наральником і трьома лемешами. Цікаво зазначити, що два лемеші були знайдені в кліті XVII і розташованій біля неї господарській прибудові, які належали одній із найбільш заможних родин Колодяжина. В житлах знайдено також 21 косу, 8 серпів, 5 залізних оковок від заступів, 17 цілих і фрагментованих жорен, зернові і технічні культури: жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, горох, коноплю.

На городищі зустрінуто багато кісток свійських тварин, які дозволяють визначити їх видовий склад. Переважають кістки великої рогатої худоби і коней. Значно менше знайдено кісток свиней, овець і кіз. Незначна кількість кісток цих тварин і риб, порівняно з кількістю кісток свійських тварин, свідчить про суто допоміжну роль мисливства та рибальства в господарчій діяльності жителів Колодяжина.

Крім пам'яток сільського господарства, на городищі виявлено значну кількість речей, які свідчать про місцеве ремісничє виробництво. В декількох клітях і напівземлянках, які використовувались як залізобробні майстерні, знайдені криці, залізний шлак, молот-кувалда, ковальські кліщі, зубило, пробійник. В більшості жител траплялися деревобробні інструменти: сокири, скобелі, тесла, долота, різці, свердла. Це дає підставу вважати, що обробка дерева в Колодяжині, як і скрізь в древній Русі, знаходилась на грані між загальнодоступним промислом і ремеслом. Знайдені в обгорілому стані і залишки виробів із дерева — бочки, відра, миски, ложки.

Про наявність в Колодяжині майстрів-ювелірів свідчать зустрінуті тут заготовка срібла, маленькі керамічні тиглі і половина кам'яної формочки для відливки котлів.

¹ Під час археологічної розвідки в 1948 р. було зафіксовано напівземлянок типу житло з матеріалом XII—XIII ст. приблизно в 600 м на південний схід від городища, що може свідчити про досить значні розміри селища.

В одній із напівземлянок городища (№ 1) зустрінуті у значній кількості фрагменти рогів благородного оленя і дикої кози, а також трубчастих кісток тварин, які мають на собі сліди обробки. Тут же знайдені і готові вироби з рогу і кістки.

На городищі виявлено також велику кількість речей побуту і прикрас: глиняну посуду, ножі, замки, ключі, персні, сережки, шийні гривни, енколпіони і т. п.

Важливо зазначити, що речовий матеріал знаходився в кожному житлово-господарському комплексі приблизно в однаковій кількості. Ця обставина дає підставу вважати, що сім'ї, які тут мешкали, в майновому відношенні були більш-менш рівними. Щоправда, одна з житлових клітей (XVII) виділялась серед інших більшими розмірами і деяким багатством речового матеріалу. Розміри цієї кліті складають $5,0 \times 3,0$ м. На долівці житла були знайдені залишки чотирьох бочок і трьох великих корчаг, в яких зберігались зерна пшениці, жита, гороху, маку та борошно. Біля однієї із стін лежали жорна. Із залізних речей тут виявлено леміш, дві сокири, коса, замок, три ножі, пряжка, уламки дужок і обручів від дерев'яних відер. Крім того, в кліті знайдено сім горщиків і кувшинів, фрагментовані дерев'яні миски та чашки, дерев'яний гребінь, залишки шерстяної пряжі, шматки тканини, клубок ниток, два шиферних прясла. До числа прикрас слід віднести уламки скляних браслетів, бронзову круглу підвіску і масивну срібну шийну гривну.

Значну кількість речей було знайдено і в господарській прибудові, що належала цьому житлу — керамічний посуд, уламки мідних казанів, леміш, кирку, оковку заступа, долото, тесло, замки, мармуровий натільний хрестик, енколпion і фігурну бронзову булаву. Як в житлі, так і в господарській прибудові знайдено скелети людей та худоби.

Але ця кліть знаходилась в загальному фортифікаційно-житловому ряді і будова її була такою ж самою, як і всіх інших клітей. Незважаючи на те, що майже в кожному житлово-господарчому комплексі городища були зустрінуті сільськогосподарські знаряддя, запаси зерна і кістки свійських тварин, ми не можемо розглядати їх мешканців як феодално залежних землеробів, відомих під назвою смердів. Такому припущенню суперечить знаходження в житлах великої кількості різного майна, в тому числі дорогих срібних прикрас, які, звичайно, не могли належати закабаленим селянам, майнове становище яких досить добре відоме з письмових джерел. Такому припущенню суперечить також сама будова жител-клітей, тісно пов'язаних одне з одним і споруджених одночасно за наперед продуманим планом. Як відомо, житла смердів в господарському і побутовому відношеннях були цілком самостійними, відокремленими одиницями. З наведених вище причин відпадає також припущення про належність цих жител дворовій челяді феодалної садиби.

На соціальний склад мешканців внутрішнього двору Колодяжина проливають деяке світло знахідки в окремих житлах зброї і предметів військового спорядження. Як відомо, в древній Русі правом постійно мати при собі зброю користувались лише представники панівних класів, зокрема військово-феодалного стану. Древньоруські дружинники в залежності від свого економічного стану поділялись на декілька груп, в основному на старших і молодших. Старші дружинники, які називались «боярами» і «лучшими мужами», належали до військово-феодалної аристократії. Молодші дружинники, відомі під назвою «отроков», або «детских», були вихідцями з середнього прошарку феодалного класу, рядовими професійними воїнами. Молодші дружинники знаходились на військовій службі у великих феодалів, за яку наділялись останніми землею з правом експлуатації селян, що її обробляли. Інакше кажучи, вони були дрібними феодалами-землевласниками, які знаходились у васальній залежності від своїх сюзеренів.

Літописи неодноразово згадують про феодальну земельну власність дружинників як про явище цілком звичайне. Так, в 1096 р. князь Мстислав після закінчення війни «распусти дружину по селом»¹. В 1146 р. князь Ізяслав «розграбиша... дома дружини Игоревы и Всеволоже, и села, и скоты, взяша имения много»². В 1150 р. князя Ізяслава по дорозі до Мічська «усретоша и дружина многое множество, иже седяхуть по Тетереви»³. Той же князь Ізяслав в зверненні до своєї дружини говорив: «Вы есте по мне из Рускые земли вышли, своих сел и своих жизний лишився»⁴.

Немає ніякого сумніву в тому, що дружинники розглядаються літописцем як феодали-землевласники.

Таким чином, цілком правдоподібно припустити, що в житлах, які знаходились на внутрішньому подвір'ї Колодяжинського городища, мешкали рядові воїни-дружинники разом з своїми сім'ями. Ці дружинники знаходились на військовій службі у крупного феодала, якому належав Колодяжин. Основною функцією дружинників було не стільки захищати Колодяжин під час нападу ворога, скільки постійно тримати в покорі закабалене селянство, яке було готове при першій же нагоді виступити проти своїх гнобителів.

Про антифеодальні народні виступи в древній Русі неодноразово згадують літописи. Цілком природно, що під час ворожого нападу разом з дружинниками в обороні Колодяжина брало участь все його населення.

Знахідки в житлах і господарських спорудах, що належали дружинникам, предметів військового спорядження — вудил, стрепен, шпор, пряжок від зброї — свідчать про те, що в Колодяжині серед кінського поголів'я були і верхові, бойові коні. В зв'язку з цим стає зрозумілим, чому в житлово-господарських комплексах городища знайдено значну кількість кіс, які призначались для сінокосу, а також залізних пуг з замками для стриження коней.

Можна припустити, що у вільний від службових обов'язків час дружинники та члени їх сімей самі працювали в своєму господарстві, хоча всі основні сільськогосподарські роботи виконувались залежними від них селянами⁵. Деякі дружинники, можливо, займались не тільки сільським господарством, але і ремісництвом — в декількох клітках і в одному напівземлянкового типу житлі знайдені залишки ремісничого виробництва.

Так, наприклад, в клітках I і V знайдені заготовки заліза у вигляді криць, куски залізного шлаку, молот та ручне зубило, що дозволяє вбачати в них ковальські майстерні. В клітках VII і X зустрінуті маленьке ковадло, кам'яна ливарна формочка і мініатюрні тигельки, які свідчать про те, що тут жили люди, що займались ювелірною справою. В напівземлянковому житлі (№ 1), розташованому біля кліті XVI, виявлені в значній кількості фрагменти рогів оленя і дикої кози з слідами обробки, а також цілком готові кістяні вироби.

Припущення про те, що дружинники могли займатись у вільний від службових обов'язків час ремісництвом, підкріплюється знахідками в цих житлах предметів військового спорядження. Так, наприклад, в кліті VII серед залишків ювелірного виробництва були шпора та вудила. Про це може свідчити також сам факт розміщення цих жител-майстерень в загальному ряді клітей, що вказує на досить видне стано-

¹ Летопись по Ипатскому списку, стор. 166.

² Там же, стор. 233.

³ Там же, стор. 286.

⁴ Там же, стор. 284.

⁵ Таке припущення в результаті аналізу матеріалів Райковецького городища вперше зробив В. Й. Довженок в статті «Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних», АП, т. 8, К., 1953, стор. 21.

вище, яке займали майстри серед населення Колодяжина. Необхідно зазначити, що ремесло в Колодяжині було розвинуто досить слабо і мало переважно натуральний характер, тобто виготовлена продукція призначалася, в основному, не для ринку, а для власного споживання.

Аналіз речового матеріалу, здобутого в клітках і напівземлянках, які розміщувались в центральній частині городища, дозволяє зробити висновок, що ці два типи житла відрізнялись між собою лише конструктивно, а не за своєю соціальною належністю. Як в клітках, так і в напівземлянках були знайдені рівноцінні речі — енколпіони, срібні шийні гривні, фігурні бронзові булави, шпори і т. п. В обох типах житла простежені також сліди ремісничого виробництва. В зв'язку з цим цілком ймовірно припустити, що дружинники жили не тільки в клітках, а й в житлах напівземлянкового типу. Наведені вище факти дозволяють переглянути питання про належність жител-напівземлянок виключно найбільш багатим верствам населення древньої Русі.

Виникає питання, кому могла належати кліть XVII, яка, як уже зазначалось, відрізнялась від інших своїми дещо більшими розмірами і багатством речового матеріалу?

Відносно незначні розміри цієї клітки, її розміщення в загальному фортифікаційно-житловому комплексі, а також сам речовий матеріал не дозволяють вбачати в ній житло великого феодала, власника Колодяжина. У нас є підстави вважати, що це житло належало одному з представників старшої дружини, особі, що була одночасно військовим і адміністративним начальником. Можливо, що цій же особі належала фігурна бронзова булава, яка була знайдена в господарській прибудові біля клітки XVII. Як відомо, такі булави в древній Русі були не тільки зброєю, але й знаком воїнської влади.

Про те, що маєтками крупних феодалів, зокрема древньоруських князів, управляли їх наближені — огнищани і тіуни, є згадки в літературних джерелах.

В зв'язку з цим цікаво зазначити, що і на Райковецькому городищі, яке за своєю будовою і соціальним призначенням подібне до Колодяжинського, була виявлена кліть, яка відрізнялась від інших багатством речового матеріалу, хоча за іншими своїми ознаками не могла належати великому феодалу¹.

Цілком ймовірно, що, крім дружинників, в Колодяжині постійно проживала і дворова челядь, про яку згадує «Руська Правда». Челяддю в древній Русі називалася та частина залежного від великого феодала населення, яка безпосередньо працювала на нього, експлуатувалася ним на панщині або працювала в його маєтку, виконуючи найрізноманітніші функції аж до нижчої військової служби в дружині феодала².

Дворовій челяді, можливо, належали ті напівземлянкові житла, які знаходились в північній частині Колодяжинського городища, між зовнішнім і внутрішнім валами. Археологічний матеріал, який було знайдено в цих житлах, цілком відповідає нашому уявленню про господарську діяльність і майнове становище древньоруської дворової челяді. Тут зустрінуті в незначній кількості сільськогосподарські знаряддя, деякі інструменти та побутові речі.

В двох житлах простежені залишки ремісничої діяльності — обробки заліза. Тут знайдено значну кількість залізного шлаку і половинку ковальських кліщів. Це може свідчити про те, що серед дворової челяді були й ремісники. Характерно, що в жодній з цих напівземлянок не було зустрінуто ж одної коштовної речі, які траплялися в житлах центральної частини городища.

¹ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, стор. 41—42.

² Б. Д. Греков, Київська Русь, К., 1951, стор. 161.

Але ні дворова челядь, ні молодші дружинники не були, звичайно, основними виробниками матеріальних благ феодальних господарств в древній Русі. Такими виробниками, безперечно, були селяни, які знаходились в різних формах залежності від феодалів-землевласників. Селяни жили в неукріплених поселеннях поблизу від феодальних садиб-замків. Вони мали свої невеличкі господарства і обробляли землю феодалів своєю робочою худобою і знаряддям.

Відкриті біля Колодяжинського городища чотири напівземлянкові житла, можливо, і належали таким феодально залежним селянам.

Нарешті, виникає питання, чи жив в Колодяжині сам власник феодального маєтку, великий феодал? В зв'язку з тим, що Колодяжинське городище розкопане ще не повністю, відповісти на це питання поки що неможливо. На цілому ряді древньоруських городищ, які були феодальними садибами-замками, не було зустрінuto жодного житла, яке б за своїми розмірами, будовою чи багатством речового матеріалу могло належати великому феодалу. Це цілком зрозуміло — чим могутнішим і впливовішим був феодал, тим далі від його володінь знаходилась його резиденція. Найбільш могутні феодали жили в крупних містах і управляли своїми маєтками при допомозі своїх приближених — огнищан і тиунів.

Така картина спостерігалась в ці часи і в західно-європейських країнах. Згадуваний вже нами Петро Кресценцій, італійський автор кінця XIII — початку XIV ст., говорячи про власників феодальних маєтків, пише, що коли знатність і могутність феодалів не дозволяють їм жити разом в одній садибі зі своїми колонами, то вони тримають там тільки управляючого (кастальда), а самі живуть в іншому місці¹.

Питання про те, кому, якому конкретно крупному феодалу належав Колодяжин, також заслуговує на увагу. Розташований всього на відстані 4 км від Кам'янця, який, за літописом, належав в кінці XII ст. волинському удільному князю Роману Мстиславичу, Колодяжин, можливо, також був власністю цього князя. Це припущення підкріплюється знахідкою на Колодяжинському городищі гончарного посуду з клеймами у вигляді так званого «знака Рюриковичів», що був знаком власності древньоруських князів². Вживання колодяжинськими гончарами замість своїх клейм особистого знака князя може свідчити про те, що вони входили до складу вотчинних ремісників, дуже тісно зв'язаних з князівським господарством. Щоправда, належність цього знака якому-небудь визначеному древньоруському князю ще не встановлена, але не виключена можливість, що це особистий знак князя Романа Мстиславича або його нащадків.

Про те, що власником Колодяжина міг бути тільки могутній феодал, свідчить також сама будова городища. Той факт, що житла-кліті були конструктивно пов'язані з фортифікаційними спорудами і будувались, отже, одночасно з ними, говорить про те, що ці житла будувались не за ініціативою окремих людей, а однією особою, за наперед продуманим планом. Під час будови фортифікаційно-житлових споруд були враховані житлові і господарські потреби тих людей, які повинні були тут постійно жити. Такою особою міг бути, звичайно, тільки дуже великий феодал, скоріш за все удільний князь, який мав достатні кошти і велику кількість робочих рук.

Таким чином, вся сукупність археологічного матеріалу, здобутого під час дослідження Колодяжинського городища, свідчить про те, що це була типова для древньої Русі укріплена садиба-замок крупного феодала, можливо, волинського удільного князя Романа Мстиславича.

¹ А. И. Хоментовская, вказ. праця, стор. 300.

² Б. А. Рыбаков, Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси XI—XII вв., СА, вып. VI, М.—Л., 1940, стор. 249.

К ВОПРОСУ О СОЦИАЛЬНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ЖИТЕЛЕЙ ДРЕВНЕГО КОЛОДЯЖИНА.

Резюме

Среди исследовавшихся в последние годы на территории УССР городищ времен Киевской Руси значительный интерес представляет городище, расположенное на окраине села Колодяжное, Дзержинского района, Житомирской области, являющееся остатками летописного «города Колодяжна», разрушенного в 1241 г. полчищами Батыя.

Ценность Колодяжинского городища как исторического источника заключается в том, что хорошая сохранность культурного слоя и наличие полной документации дали возможность изучить археологический материал по жилищно-хозяйственным комплексам.

На городище вскрыто 24 жилища-клетки, которые располагались по его периметру. Всего на городище было около 70 таких клеток. Здесь же были открыты жилища и полуземляночного типа (21).

Как свидетельствует археологический материал, основным источником существования жителей Колодяжина было земледелие. Представлены находками и памятники местного ремесла.

Важно отметить, что вещевой материал находился почти поровну в каждом жилищно-хозяйственном комплексе и, следовательно, проживавшие в них семьи были в имущественном отношении более или менее равны. На социальный состав обитателей клеток и полуземляночных жилищ, располагавшихся на внутреннем дворе городища, проливают свет находки в некоторых из них оружия, а также украшений из серебра. Можно думать, что здесь жили профессиональные воины-дружинники, принадлежавшие к низшей группе военно-феодального сословия и находившиеся на службе у крупного феодала, владельца Колодяжина. За свою службу феодалу дружинники, видимо, наделялись им землей с правом эксплуатации сидевших на ней крестьян. Археологический материал дает основание предполагать, что в свободное от службы время дружинники могли и сами работать в своем хозяйстве, а также заниматься отдельными видами ремесла. Но все основные земледельческие работы выполнялись, конечно, зависимыми от них крестьянами и дворовой челядью. Последней могли принадлежать полуземляночные жилища с бедным инвентарем, располагавшиеся на площадке между валами. Обнаруженные за пределами городища четыре жилища-полуземлянки, находившиеся, очевидно, на поселении сельского типа, где проживали феодально зависимые крестьяне — основные производители всех материальных благ феодальных хозяйств древней Руси. Таким образом, вся совокупность археологического материала, добытого во время исследований Колодяжинского городища, свидетельствует о том, что это была типичная для древней Руси укрепленная усадьба-замок крупного феодала, возможно, волынского удельного князя Романа Мстиславича.